

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 9 (2021/Yaz), ss. 277-310.

Geliş Tarihi: 24 Mayıs 2021

Kabul Tarihi: 31 Temmuz 2021

Araştırma Makalesi/Research Article*

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA BOLU SANCAĞINDA HAPİSHANELER (1914-1918)

Cemal SEZER**

Öz

Osmanlı Devleti'nde suçluların kaldığı mekânlar olan zindan ve mahbesten hapisanelere doğru geçiş Tanzimat Dönemi'nde gerçekleşmiştir. Ülkenin her tarafında inşa edilmesi ön görülen hapisaneler, Birinci Dünya Savaşı sırasında Müstakil Bolu Sancağının bütün kazalarında vardır. Vilayet ve sancaklarındaki hapisane oluşumları birbiriyle benzerlik göstermektedir. Erkek hapisaneleri hükümet konağının zemin katında ya da müstemilatı içerisinde bulunurken, kadınlar için haneler kiralanmıştır. Savaş döneminde yaşanan maddi sıkıntılar, Bolu Sancağındaki hapisanelerin ihtiyaçlarını giderme noktasında yerel yöneticilere zorluk çıkarmıştır. Birinci Dünya Savaşı yılları üretimin düştüğü, iş gücü eksikliğinin kendini ciddi şekilde hissettirdiği bir dönemdir. Üretimi artırmak ve iş gücü açığını kapatmak için hükümlülerden yararlanılmıştır. Bu doğrultuda Bolu Merkez Hapishanesi önemli bir işlevi yerine getirmiştir. Ayrıca cephelerde görevlendirilmek üzere hükümlüler arasından askerliğe elverişli olanlar da belirlenmiştir. Olağanüstü şartlar içerisinde bulunulmasına rağmen hapisanelerin ıslahı için Alman uzmanların görevlendirilmesi, Osmanlı üst yöneticilerinin hapisanelere verdikleri önemi göstermektedir. Hapisanelerin mevcut durumlarının belirlenmesi, yapılacak düzenlemelere yol göstermesi amacıyla hapisane idaresinden "izahat varakası" adı verilen soruların cevaplandırılması istenmiştir. Bolu Sancağından gönderilen bilgilere göre hapisanelerin ciddi derecede eksiklikleri vardı. Eksiklikler belirlenmiş olsa da Osmanlı Devleti'nin savaştan yenik ayrılması hapisanelerin ıslah çalışmalarını yarım bırakmıştır. Zira hapisanelerin ıslahında görev alan Almanlar ülkeden

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (sezer_c@ibu.edu.tr). ORCID ID: 0000-0002-5143-4023.

ayrılmak zorunda kalmıştır. Ayrıca hapishane idarecileri tarafından tutulan “yoklama cetvelleri” sayesinde hükümlü ve tutuklu sayıları ile suç türlerini belirlemek mümkün olmuştur. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bolu Sancağı dahilinde bulunan hapishanelerin mevcut durumu ve faaliyetlerini ele alan bu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti, Bolu Sancağı, Hapishane, Hükümlü.

PRISONS IN BOLU SANJAK DURING THE FIRST WORLD WAR (1914-1918)

Abstract

The criminals in the Ottoman Empire had been kept in dungeons until the Tanzimat Era; after this period the convicts started to be kept in prisons. New prisons that were planned to be established all over the country had already existed in all of the districts of Private Bolu Sanjak during the First World War. The formations of prisons in provinces and sanjaks had some similarities. Male prisons were either at the basement of the government office or in additional buildings while houses were rent for keeping female inmates. Financial difficulties throughout the war caused problems for local administrators in terms of meeting the needs of prisons in Bolu Sanjak. Production had dramatically decreased and the lack of manpower caused serious problems during the First World War. Prisoners were benefited for supporting the production process and filling the deficiency of manpower. Bolu central prison carried out a significant function in this process. Moreover, prisoners were evaluated and chosen for military service. German experts were employed for the improvement of prisons although the conditions of the era were extraordinarily harsh. This indicates that the administrators in the Ottoman Empire gave great importance to prisons. Prison management was required to answer some questions named “instruction documents” to determine the situation of prisons at that time and to plan what to do. According to the information sent from Bolu Sanjak, there were some serious deficiencies of the prisons. Although these necessities were determined, Ottoman Empire was defeated and the improvement of prisons couldn't be completed as the German experts responsible for this duty had to leave the country. Thanks to “the attendance forms” prepared by the prison administrators, it is today possible to determine the number of convicts and the types of crimes. It is thus aiming that this study which analyzes the situation and activities of prisons in Bolu Sanjak during the First World War will contribute to the literature.

Keywords: First World War, Ottoman Empire, Bolu Sanjak, Prison, Convicts..

Giriş

Arapça kökenli bir kelime olan “*habs*” lügatte; “*hapis, alıkoyma, bir yere kapama, salı vermeme, bir yere kapayıp dışarı çıkarmama, tutma, zapt etme*”; “*habs hane*” ise “*habs olunan yer, hapislerin bulunduğu yer, cezaevi*” anlamında kullanılmaktadır. Fakat genel olarak Farsça *hane*” kelimesiyle birleştirilerek “*hapishane*” kullanımı tercih edilmektedir¹.

Avrupa’da ilk hapishaneler özellikle dilencilik ve serseriliğin önüne geçmek amacıyla 1595’te erkekler, iki yıl sonra da kadınlar için Amsterdam’da kurulmuştur². Osmanlı Devleti’nde suç işleyenlerin cezalarını çektikleri yerler ise “*mahbes*” olarak adlandırılan kale, tersane ve zindanlar için kullanılmıştır³. Osmanlı’da işlenen suçların derecesine göre değişen cezalar; para, kürek, sürgün⁴, bir kale-şehrin surları içinde yaşama zorunluluğunu getiren kalebentlik ya da zindana⁵ atılma olmuştur⁶. Ayrıca XVI. yüzyılın ilk yıllarında başladığı tahmin edilen ve imparatorluğun sonuna kadar süren diğer bir ceza uygulaması ise prangadır⁷.

¹ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Haz. Aydın Sami Güneyçal, 15. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 304; Özkan Öztekten, “Türkçede ‘Mahpus’ ve ‘Hapishane’”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 610-611, 615.

² Halim Demiryürek, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2019, s. 16; Jülide A. Orat-Fadimana Çelik, “Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 7, Kars, Bahar 2011, s. 75. Daha sonra 1605’te Kopenhag’da, 1608’de Bremen’de, 1623’te Antwerp’te, 1622 yıllarında Lyon ve Madrid’de, 1624’te Stockholm’de, ABD’de ise 1773’te ilk hapishane kurulmuştur. Bkz. Özgür Yıldız, “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, Ankara, 2015, s. 92.

³ Demiryürek, *a.g.e.*, s. 14.

⁴ Diğer yerlere nazaran daha fazla yaşama gücü çekme, firar etmenin zorluğu gibi nedenler genellikle adaların sürgün yeri olarak tercih edilmesini sağlamıştır. Bkz. Ali Efdal Özkul, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs’ta Kalebentler ve Cezirebentler”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 130.

⁵ Kale ve hisarların içinde yer alan zindanlarda kadın hükümlüler için de bölümler yapılmıştır. İstanbul’daki zindanlar arasında en meşhurları Yedikule, Tersane, Galata ve Baba Cafer’dir. Bkz. Kemal Daşcıoğlu, “XX. Yüzyıl Başlarında Dinar (Geyikler) Hapishanesi”, *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 13, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Kış 2017, s. 317.

⁶ Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012, s. 29; Yıldız, *a.g.m.*, s. 93.

⁷ Yıldız, *a.g.m.*, s. 93.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Batıyla olan ilişkilerinin artmasıyla adli alanda yapılan düzenlemeler çerçevesinde hapishaneler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte ceza kanunnameleri çıkarılmış, suçluların kaldığı mekânlar olarak zindan ve mahbesten hapishaneye doğru geçiş başlamıştır⁸. İstanbul zindanları 1831 yılında kaldırılmış fakat diğer Osmanlı kentlerindeki kale burçları ve hisarlar zindan olarak kullanılmaya devam etmiştir. Yalnız Osmanlı Devleti'nin modernleşme çabalarını destekleyen⁹ İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Stratford Cannig, zindanlarda görülen farklı uygulamaların düzeltilmesi için Osmanlı makamlarına bir rapor¹⁰ yazmıştır. Daha sonra 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı hükümleri içerisinde mahbeslerin düzenlenmesine dair madde yer almış¹¹ ve buralar için ödenek ayrılmıştır¹². Ocak 1858 tarihinde Osmanlı'nın görevlendirmiş olduğu İngiliz uyruklu Binbaşı Gordon, başta İstanbul olmak üzere bir buçuk yıl boyunca mahbesler üzerinde sürdürdüğü çalışmaları rapor hâline getirmiş, raporunda mekânların ıslah durumunu belirtmiş, İngiltere ve Avrupa'nın diğer ülkelerinin ceza infazlarıyla ilgili uygulamalarını tanıtmıştır¹³. Ayrıca Osmanlı makamlarıyla yapmış olduğu görüşmeler sonucunda kadın hükümlüler için de hapishanelerin yapılması kararının alınmasını sağlamıştır¹⁴. Zaptiye Müşiri Hafız Mehmet Paşa da çalışmalarda bulunarak

⁸ Mücahit Özçelik, "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, Ankara, Güz 2011, s. 18.

⁹ Yıldız, *a.g.e.*, s. 110.

¹⁰ 1851 yılında Cannig'in yazmış olduğu raporda şu ifadeler yer almaktadır: "Mahbeslerde mimari yapı da dâhil olmak üzere fiziki koşulların iyileştirilmesi, otoritenin ve mahpusların güvenliklerinin sağlanması, sağlıklarının korunması, ahlaki açıdan ıslah edilmeleri, aydınlatma, ısıtma, havalandırma ve temizlik konularında iyileştirmelere gidilmesi, adil davranılması, şikâyetlerini mahkemelere intikal ettirebilmelerine ve ibadetlerini yapabilmelerine imkân sağlanması..."dır. Bkz. Mehmet Temel, "XX. Yüzyılın Başlarında Mentеше Sancağı Hapishaneleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Konya, Güz 2009, ss. 111-112. Ayrıca bu bilgi için bkz. Tahir Bilirli, "20 Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, Cilt: 13, Sayı: 2, Tokat, Kış 2018, s. 74.

¹¹ Recep Arslan, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Kış 2020, s. 2118; İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Adana Hapishanesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 4, İzmir, 2019, s. 1413.

¹² Demiryürek, *a.g.e.*, s. 20. Maliye Nezâreti hapishaneler için 2.500.000 kuruş ödenek ayırmıştır. Bkz. Yıldız, *a.g.e.*, s. 172.

¹³ Yıldız, *a.g.e.*, s. 173, 179; Demiryürek, *a.g.e.*, s. 20; Arslan, *a.g.m.*, s. 2118.

¹⁴ Ali Karaca, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahişe Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 155. Osmanlı Devleti'nde kadın hapishaneler hakkında bilgi için bkz. Saadet Tekin, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt: 29, Sayı: 47, Ankara, 2010, ss. 91-98.

hafif ile ağır suçluların birlikte yer almalarının uygun olmadığını bildirmiş ve yeni hapishanelerin yapılmasını önermiştir¹⁵.

İstanbul dışında ilk hapishane Eylül 1859 tarihinde Yanya'da açılmış ve bundan sonra yeni yapılacak olanlar için de mahbes yerine hapishane ismi kullanılmaya başlanmıştır¹⁶. Ocak 1871 tarihinde Sultan Ahmet Meydanı'nda Tersane Zindanı'nın yerini alacak olan ilk genel hapishanenin içerisinde cami, kilise, hastane, eczane, hamam ve dükkânlar yer almıştır. Hapishanede cami ile kilisenin bir arada bulunması "Osmanlılık" anlayışının bir yansıması idi¹⁷. Modern anlamda Osmanlı'da ilk olma özelliğiyle dikkatleri çeken hapishanenin resmî açılışı yapıldıktan sonra üç günlüğüne yabancı elçilerin ve halkın ziyaretine açık tutulmuştur¹⁸.

Mayıs 1880 tarihinde Fransız hapishane mevzuatı dikkate alınarak 6 bölüm ve 97 maddeden oluşan "Memâlik-i Mahrûsa-yı Şâhânedede Bulunan Tevkîfhâne ve Hapishânelerin İdâre-i Dâhiliyelerine Dâir Nizamnâme Lâyihası" Osmanlı hapishaneleri için uygulanmaya başlanmıştır¹⁹. Layiha; hapishane ve tevkifhanelerin tipleri, çalışanların görevleri, hükümlülerin yiyecek, giyecek ve sağlık ihtiyaçlarının giderilmesi ile değişik işlerde çalıştırılması gibi hususları içermiştir²⁰. Bu layiha ancak 24 Nisan 1917 tarihinde kanun metni hâline gelmiştir²¹.

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra 1909'da Dahiliye Nezâreti'ne bağlı olarak "Hapishaneler İdaresi" kurulmuş, ancak kısa bir süre sonra "Mebani-i Emiriyye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti" ismini almıştır. Bu müdüriyetin; hapishanelerin inşaat, bakım ya da onarılması, tutuklu ve hükümlülerin her türlü ihtiyaçlarının karşılanması, hapishanelerde çalışan memurların maaşları gibi görev ve sorumlulukları vardı²². Yine aynı zamanda çıkarılan afa birlikte hapishanelerdeki hükümlü ve tutuklu sayısında azalma olsa da Balkan Savaşları sırasında ortaya çıkan kitlesel göçler ve özellikle

¹⁵ Yılmaz, a.g.m., s. 1413.

¹⁶ Yıldız, a.g.e., s. 196 ve dipnot 47; Demiryürek, a.g.e., s. 21.

¹⁷ Yıldız, a.g.e., ss. 269-278.

¹⁸ Ömer Şen, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak, Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 28. Gerçekleştirilen hapishane gezisi, muhalifler tarafından milletin suça teşvik edildiği yönünde eleştirilerine ve Osmanlı vakanüvisi Ahmet Lütfi Efendi'nin "İstanbul'un göbeğine hapishane yaptılar, bir de ne kadar güzel bir yer diye gezdiriyorlar." sözlerine maruz kalmıştır. Bkz. Şen, a.g.e., s. 28.

¹⁹ Yıldız, a.g.e., s. 381; Temel, a.g.m., s. 112; Demiryürek, a.g.e., s. 22.

²⁰ Yıldız, a.g.e., ss. 381-382. Nizamname layihasının içeriği için bkz. Demiryürek, a.g.e., ss. 22-23.

²¹ Yıldız, a.g.e., s. 382; Demiryürek, a.g.e., s. 24; Yılmaz, a.g.m., s. 1414.

²² Şen, a.g.e., ss. 52-53; Demiryürek, a.g.e., ss. 25-26.

asker kaçaklarının artması, yaralama, cinayet, hırsızlık gibi suçların işlenmesini de beraberinde getirmiştir. Yaşanan bütün bu gelişmeler hapishanelerin kapasitelerinin üzerinde faaliyet yürütmesine neden olmuştur. Dolayısıyla hapishanelerin bulunduğu vilayet ve kazalardan gelen şikayetlerin giderek artması, hapishaneleri yeniden gündeme getirmiştir. Bunun üzerine “*Hapishaneler ve Tevkiyhaneler Umumi Müfettişliği*” şikayetleri dinlemiş, hapishanelerde incelemeler yapmak üzere göndermiş olduğu müfettişlerin raporları doğrultusunda sorunları çözmeye çalışmıştır²³. 1911 yılında hapishanelerle ilgili iyileştirme projesi mevcut olsa da Balkan Savaşlarının çıkması, projenin faaliyete geçmesini engellemiştir. 1913-1914 yıllarında yeniden gündeme gelen hapishaneleri iyileştirme çabaları, Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına kadar sürmüştür²⁴.

1. Bolu Sancağında Hapishaneler

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra Kastamonu Vilayetinden ayrılan Bolu Sancağı, idari olarak müstakil sancak statüsüne geçmiştir. Sancağın kazaları merkez dışında Düzce, Gerede, Mudurnu, Göynük, Bartın, Zonguldak, Ereğli ve Devrek'ten oluşmuştur²⁵. Birinci Dünya Savaşı öncesinde sancak içerisindeki erkek hapishaneleri; Bolu Merkez ve Düzce'de hükümet idaresi avlusunda, Devrek ve Mudurnu'da hükümet dairesine bitişik, Ereğli'de hükümet idaresi civarında, Zonguldak, Gerede ve Göynük'te hükümet dairesinin zemin katında yer almışken kadın hapishaneleri için de Zonguldak hariç diğer kazalarda haneler, Zonguldak'ta ise bir muhtar evinin odası kiralanmıştır²⁶. Fakat Birinci Dünya Savaşı yıllarında bazı hapishanelerin yerlerinde değişiklik meydana gelmiştir.

1.1 Erkek Hapishaneleri

1.1.1 Tamirat Çalışmaları

Bolu Merkezde yer alan Bolu hükümet hapishanesi 200 kişilik olmasına rağmen Birinci Dünya Savaşı'nda Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesinin de

²³ Şen, *a.g.e.*, s. 53.

²⁴ Yasemin Saner Gönen, “Osmanlı İmparatorluğunda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı”, *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 174-176; Bilirli, *a.g.m.*, s. 75.

²⁵ M. Zekâi Konrapa, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1964, s. 637.

²⁶ Demiryürek, *a.g.e.*, ss. 60-64.

Bolu'da kurulmasıyla hükümlü ve tutuklu sayısı bir ara 400'ü geçmiştir. Hapishanenin "izdiham" olarak tabir edilecek sayıda kalabalıklaşması, beraberinde yatacak yer sıkıntısını getirmiştir. Hapishane yönetimi gardiyan koğuşunda yapılacak 693,30 kuruşluk bir masrafla hükümlülerin bir kısmının buraya nakledilmesiyle kalabalığın bir nebze de olsa azalacağını düşünmüşlerdir. Bu problemin dışında hapishanenin ana lağıma giden kanalizasyon yolu bozuk olduğu için tuvalet suları etrafa yayılmıştır. Bu durum pis koku oluşturduğu gibi hapishanenin kalabalıklığı da eklendiğinde salgın ya da başka hastalıkların ortaya çıkma ihtimaline karşı belediye mühendislerinin yaptıkları keşif sonucunda tamirat masrafı olarak toplam 2.896,10 kuruşa ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır²⁷. Bolu hapishanesi için istenilen miktarın ancak 2.320,10 kuruşu 30 Ocak 1916 tarihinde Dahiliye Nezâretince gönderilmiştir²⁸.

Bolu hapishanenin 90 metre uzunluğundaki büyük caddeye bakan kerpiçten yapılmış dış duvarının neredeyse yıkılacak bir hâlde olduğu belediye mühendisleri tarafından belirlenmiştir. Ayrıca kerpiçten yapılmış duvar ile hapishanenin kagir ana duvarı arasındaki yer ise, yaz mevsiminde hükümlü ve tutukluların hava aldıkları alanlar idi. Fakat dış duvar yıkılırsa, hükümlü ve tutuklular sadece pencereler vasıtasıyla doğrudan halkla temas kurabilme olanağına sahip olacaklardı. Tehlike oluşturabilecek bu durum karşısında maddi desteğin sağlanması gerektiği Bolu Mutasarrıflığınca 23 Mayıs 1916 tarihli yazıyla Dahiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir²⁹. Ayrıca aynı yazıda belediyece yapılan keşif sonucunda hapishane duvarının hem kendi kireç malzemesiyle hem de satın alınmak suretiyle 2.500 kuruşa yeniden yapılabileceği belirtilmiştir³⁰. Sonuçta istenilen miktar Dahiliye Nezâreti tarafından Bolu Mutasarrıflığına havale edilmiştir³¹.

Bolu Merkez Hapishanesinde olduğu gibi kazalardaki erkek hapishanelerinin de sorunları vardı. Bu sorunların çözümü için Dahiliye

²⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00010-00013-002-001.

²⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00010-00013-001-001.

²⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00011-00031-003-001.

³⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00011-00031-002-001.

³¹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00011-00031-001-001. Birinci Dünya Savaşı sonrasında da Bolu Hapishanesinin sorunları devam etmiştir. Hapishanenin pencereleri küçük ve döşeme altlarının nemli olması, odalarda bulunan musluklardan akan suların döşeme altlarında birikmesi, sağlık ve fen kurallarına göre inşa edilmeyen hapishanenin bakım ve onarım maliyetlerini arttırmıştır. Hapishanenin pencere, tuvalet ve banyo tamirat masrafları için 24.600 kuruşa ihtiyaç vardı. Bkz. BOA, DH. MB. HPS., nr. 00055-00030-003-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00055-00030-003-002.

Nezâreti'nden tahsisat taleplerinde bulunulmuştur. Düzce hapishanesinin kanalizasyon tamiri için acilen gerekli olan 800 kuruş havale edilmiş³², Bartın hapishanesinde zaruri görülen yerlerin tamiri için belediye kalfası tarafından yapılan keşif sonucunda 130 kuruş masraf olacağı belirlenmiş³³, 26 Ocak 1916 tarihinde istenilen tutar gönderilmiştir³⁴. Bir yıl sonra hapishanenin bazı yerlerinin tamirat işleri için 336 kuruş daha havale edilmiştir³⁵. Bartın hapishanesine ait gasilhanenin tamir edilmesi ve çatı kiremitlerin tamamlanması amacıyla 23 Nisan 1916 tarihinde Dahiliye Nezâreti'nden 428 kuruş talep edilmiş, yine aynı yıl hapishanenin yetersiz gelmesi üzerine ek bir binanın kiralanması için istenilen 220 kuruş, bütçenin uygun olmaması nedeniyle Nezâretçe karşılık bulmamıştır³⁶. 21 Ocak 1917 tarihinde Devrek hapishanesinin tuvaletlerinin tamiri için 155 kuruş Dahiliye Nezâreti'nden istenmiştir³⁷. 1918 yılında Devrek'teki hapishanenin tuvalet ve banyolarının temizlenmesi ve kuyularının tamiri için 1.325 kuruşluk tahsisat ayrılmıştır³⁸.

Hapishanelerin ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla yılda iki kez altı ayda bir olmak üzere vilayet ve müstakil sancaklara tahsisatlar gönderilmiştir. Bu tahsisatların yetersiz gelmesi üzerine ihtiyaçların giderilmesi hususunda ayrıca vilayet ve mutasarrıflıkların talep ettikleri paralar, bütçe elverdiği ölçüde havale edilmiştir. 1916 yılında Bolu Sancağı hapishaneleri için 364.400 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Eylül 1916 tarihine gelindiğinde belirtilen miktardan sadece 860 kuruş kalmıştır. Yalnız Bolu Mutasarrıflığı; merkez 20.000 ve Bartın'daki hapishane için 30.000 olmak üzere toplam 50.000 kuruşa ihtiyaç olduğunu Dahiliye Nezâreti'ne bir yazıyla bildirmiştir³⁹. Bunun üzerine ikinci altı aylık tahsisat olan tutar 10 Eylül'de gönderilmiş, daha sonra yine para havale edileceği Nezâret tarafından Bolu Mutasarrıflığına iletilmiştir⁴⁰. Yıllık tahsisatların dışında hapishane ve tevkifhanelerin özellikle tamirat masrafları için de vilayet ve müstakil sancaklara paralar gönderilmiştir. Örneğin 21 Mart 1917 tarihinde Dahiliye Nezâreti Mebani-i Umumiye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti tarafından

³² BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00027-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00027-002-002.

³³ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00010-00007-001-001; Arslan, *a.g.m.*, s. 2122.

³⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00010-00007-001-001.

³⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00001-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00001-002-002.

³⁶ Arslan, *a.g.m.*, s. 2123.

³⁷ Recep Arslan, "20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi", *Turkish Studies Historical Analysis*, Vol: 14/4, 2019, s. 742.

³⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00051-003-002; Arslan, "Devrek", s. 743.

³⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00060-00065-002-001.

⁴⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00060-00065-001-001.

gönderilen miktarlar şöyledir: Aydın 5.000; İstanbul, Ankara, Halep, Hüdavendigar, Konya, Kastamonu, Adana, Mamuratü'l-aziz ve Edirne vilayetlerine 4.000'er; Urfa, Canik, İzmit, Karesi, Manisa, Teke, Kayseri, Karahisar, Eskişehir, Niğde, İçel, Kütahya, Maraş ve *Bolu* sancaklarına 1.500'er kuruş⁴¹.

1.1.2. Sıhî Faaliyetler

Birinci Dünya Savaşı yıllarında asker ve siviller arasında salgın hastalıklar sıklıkla görülmüştür. Özellikle bu hastalıkların kalabalık ve sağlıklı şartlara sahip hapishanelerde kalan hükümlü ve tutukluları da etkilemesi kaçınılmazdı. Dolayısıyla ülkede görülen tifüs, kolera, verem, grip, çiçek, tifo gibi hastalıklar hapishanelerde de yayılmıştır⁴².

Bolu Merkezdeki hapishanenin koğuş ve koridorlarının yıllardan beri kireç badanasının yapılmaması adeta salgın hastalıklara davetiye çıkarmış ve birçok kişinin ölümüne neden olmuştur. Hapishanenin arka tarafında yer alan iki koğuş revir haline getirilmiş olsa da ne yatak ne de hastaları saracak bir örtü bulunmadığı, Bolu Sağlık Müdüriyetinin gerçekleştirdiği denetleme sırasında ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bazı koğuşlarda havalandırma imkanını sağlayan mazgal ile pencerenin olmaması ve buraların mutlaka tamir edilmesi gerektiği yine inceleme esnasında belirlenmiştir. Bunun üzerine hapishane idaresi, Bolu Mutasarrıflığına eksikliklerin giderilmesi hususunda bilgilendirmiştir⁴³. Benzer bir yazı Sıhhiye Müdüriyeti tarafından Mutasarrıflığa 16 Nisan 1917 tarihinde gönderilmiştir. Yazıda; 15 Şubat 1917'de sağlık görevlisinin hapishaneyi denetlemesi sırasında duvarların kirli olduğu ve mutlaka badana ettirilmesi gerektiği belirtilmiş olmasına rağmen şimdiye kadar hiçbir şey yapılmadığı ve bu durumun hastalıklara yol açacağından gerekli yerlere bildirilmesini "*şiddetle*" tavsiye etmiştir⁴⁴. Harekete geçen Mutasarrıflık, yaptırdığı keşif sonucunda Dahiliye Nezâreti'nden 4.735,5 kuruş talep etmiş ve Nezâret tarafından olumlu karşılık bulmuştur⁴⁵. Yalnız Bolu Mutasarrıflığı paranın bir an evvel gönderilmesini istemiştir. Çünkü etüv makinesi birkaç gün içerisinde hapishaneye gelecekti.

⁴¹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00018-001-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00018-002-001.

⁴² Arslan, "Bartın", s. 2137.

⁴³ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00044-004-001.

⁴⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00044-003-001.

⁴⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00044-005-002.

Salgın hastalıklarla mücadelede etüv makinesi önemli bir işlev görecek ama tam anlamıyla başarı sağlanması öncelikle badana ve diğer tamirat işlerinin yapılmasına bağlıydı⁴⁶. Bunların dışında mevsimsel geçişte yani nisan ayı içerisinde bulunulması ve hapishanenin kapasitesinin üzerinde hükümlü ve tutuklu barındırması, 80'e yakın kişinin hastalanmasına, ayrıca hüküm ve tutuklulara yiyecek olarak sadece ekmek verilmesi sağlık durumlarının daha da bozulmasına neden olmuştur. Bu nedenle hastaların yeniden sağlığına kavuşmaları için süt, yoğurt gibi besleyici ürünlerin verilerek, sıhhi şartların düzeltilmesi gerektiği Bolu Sıhhiye Müdürü tarafından belirtilmiştir. Bunun üzerine Bolu Mutasarrıflığının da desteğiyle hapishane idaresi imkanları ölçüsünde belirtilen gıda ürünlerini almıştır⁴⁷. Hapishanede hasta olan hükümlülerden birisi de tedavi edilmek üzere Bolu Memleket Hastanesine sevk edilmiştir. Yapılan muayenede tifüs belirtileri gösteren hasta, burada karantina altına alınmıştır⁴⁸.

Bolu hapishanesinin bazı koşullarının tavan ve döşemelerinin harap bir hâlde olması, 8 hükümlünün kaçmasına neden olmuştur. Ayrıca hapishanede salgın hastalıklar da görüldüğünden hem hapishanenin tamir işleri hem de salgın hastalıkları önlemek amacıyla 11.600 kuruşa ihtiyaç vardı. Eğer gerekli para gönderilmez ise hem salgın hastalıklar yayılacak hem de hapishanenin tamirat masraflarının daha da artması kaçınılmaz olacaktı⁴⁹. Bunun üzerine Dahiliye Nezâreti acilen talep edilen parayı Bolu Mutasarrıflığına havale etmiştir⁵⁰.

Bolu Merkez Hapishanesi dışında kazalardaki hapishanelerde de benzer durumların yaşandığı yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Örneğin Bolu Mutasarrıflığından Adliye Nezâretine gönderilen 21 Mart 1917 tarihli yazıda; Bartın hapishanesinde ortaya çıkan salgın hastalıklar nedeniyle ölümlerin önüne geçilmesi için "*cünha*" ve "*kabahat*" yani orta ve hafif suçlulardan⁵¹ sağlıklı olanlarının cezalarını daha sonra çekmeleri önerilmiştir. Böylece sayısal olarak rahatlama görülecek hapishanede, hasta hükümlülerin tedavisi için daha iyi şartların sağlanması amaçlanmıştır. Fakat Nezâret, af çıkmadıkça hastalık nedeniyle tahliyelerin mümkün olamayacağını

⁴⁶ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00012-00044-002-001.

⁴⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-002-002.

⁴⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00157-00007-001-001.

⁴⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00045-002-001.

⁵⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00013-00045-001-001.

⁵¹ Yıldız, *a.g.e.*, s. 199.

Mutasarrıflığa bildirmiş ve çözüm yolu olarak uygun bir binanın kiralanmasını tavsiye etmiştir. Mutassarrıflık; hapisanede görülen lekeli humma ve tifonun yayılmasını önlemek amacıyla hükümlülerin bazılarını kiralanmış başka bir binaya naklederek Nezâret'in tavsiyesini yerine getirmiştir⁵².

Bartın hapisanesinin aşırı kalabalık olması nedeniyle ölümcül denilebilecek hastalıkların ortaya çıkma ihtimali karşısında Kaymakamlık harekete geçmiştir. Bartın Kaymakamlığı ya hapisanenin genişletilmesini ya da hükümlülerin bir kısmının Bolu'ya nakledilmesini Mutassarrıflığa önermiştir. Buna karşılık Mutassarrıflık makamı; Bolu hapisanesinin kapasitesinin çok üzerinde faaliyet yürüttüğü için hükümlü transferinden ziyade, Bartın hapisanesinin genişletilmesi için 25 Ekim 1917 tarihli yazıyla Dahiliye Nezâreti'nden 430 kuruş talep etmiş, Nezâret tarafından para gönderilmiş olsa da alınan bu tedbir geçici bir süreliğine sorunu çözmüştür⁵³.

Dahiliye Nezâreti hapisanelerdeki salgın hastalıklarla mücadele kapsamında vilayet ve mutassarrıflıklardan gelen taleplere imkanı ölçüsünde olumlu cevap vermeye çalışmış, hastalıklara karşı tedbir alınması ve ilaç masrafları için hapisaneler bütçesi ödeneğinden vilayet ve mutassarrıflıklara paralar göndermiştir⁵⁴.

1.1.3. Asayiş

Bolu hapisanesinde kış mevsiminin tüm şiddetiyle sürdüğü bir sırada maddi imkansızlıklar nedeniyle yeterli sayıda soba ve odun alınamadığı için soğuktan ölüm tehlikesinin belirmesi, hapisane ileri gelen hükümlülerinin sızlanmalarına yol açmıştır. Eğer böyle devam edecek olursa hapisanede asayişin sağlanması zorlaşacağından Adliye Nezâreti gerekli tedbirleri alması için Dahiliyeyi uyarmıştır⁵⁵. Hapisane idaresi tarafından karışıklığın çıkmaması için hükümlü ve tutuklulara öğütler verilmiş ise de bir netice alınamamıştır. Ancak Jandarma Dairesine ait odunların hapisanede kullanılmasıyla bir dereceye kadar asayiş sağlanmıştır. Yine de asayişin tamamen sağlanamadığını gören Bolu Jandarma Komutanlığı, Genel

⁵² Arslan, "Bartın", s. 2137.

⁵³ Arslan, "Bartın", s. 2124.

⁵⁴ Arslan, "Bartın", s. 2137.

⁵⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00066-00070-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00036-00038-002-001.

Komutanlığı⁵⁶, benzer bir yazıyla da Genel Komutanlık, Dahiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi Müdüriyetini uyarmıştır. Kurumlararası yazışmalara rağmen hapishanenin yakacak sorunu giderilmemiştir. Zira maddi zorluklar buna imkan tanımamıştır. Bolu Mutasarrıflığı, hapishanenin yakacak ve diğer masrafları için 60.000 kuruşluk tahsisatın süratle gönderilmesi için tekrar Dahiliye Nezâreti'nden talepte bulunmuştur⁵⁷.

Bolu Merkez dışındaki hapishanelerde de şikayetler olmuştur. Aslında bu şikayetlerin bir nedeni de hapishanenin bulunduğu konumdan kaynaklanmıştır. Gerede'deki erkek hapishanesi hükümet konağının zemin katında olması, buraya ışık ve hava girmesini engellemiştir. Ayrıca hapishanenin kuzey cephesinin kagirten yapılmış duvarının toprağa gömülü halde bulunması koşulların rutubetli olmasına yol açmış, hükümlülerin yaşamını olumsuz etkilemiştir. Yalnız benzer şartlar, sancaktaki diğer bazı hapishaneler için de geçerlidir⁵⁸.

1.1.4. Üretim Faaliyetleri ve Askere Alma Girişimlerinde Hükümlüler

Hapishanelerdeki hükümlülerin üretime katılması ilk olarak İstanbul'daki umumi hapishanede başlamıştır. Genellikle hapishanelerde marangozluk, terzilik, kunduracılık gibi işlerle ya da süpürge, fanila, çorap üretimiyle uğraşmıştır. Böylece hem hapishanelere hem de hükümlülere maddi katkı sağlanmış, ayrıca beden ve ruh sağlığı açısından hükümlülere faydası olmuştur⁵⁹.

Hapishanelerin Birinci Dünya Savaşı'nın en yoğun dönemlerinde üretim ve iş gücüne duyulan ihtiyacın giderilmesinde bir parça da olsa desteği görülmüştür⁶⁰. Savaş sırasında hapishanelerin hemen hemen tamamında hükümlü ve tutuklular çalışarak üretime katkıda bulunmuşlardır.

⁵⁶ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00036-00050-002-001.

⁵⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00036-00050-0014-001.

⁵⁸ Hakan Türkkan, "XX. Yüzyıl Başlarında Gerede Hapishanesi", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Yaz 2020, s. 2830.

⁵⁹ Şen, *a.g.e.*, ss. 58-59: Zafer Atar, "20. Yüzyıl Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi'de Mahkûmların Üretim Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 34, Isparta, Nisan 2015, s. 22; Saadet Tekin-Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, Cilt: 7, Sayı: 16, İzmir, Bahar-Güz 2008, s. 195.

⁶⁰ Şen, *a.g.e.*, ss. 64-65.

Fakat buralar, daha çok basit el ürünlerinin yapıldığı alanlar olarak düşünölmelidir. Zira hapishanelerde imalathane, atölye gibi bölümler çoğunlukla yer almamıştır⁶¹. Osmanlı hapishaneleri içerisinde İstanbul'daki hapishane, devletin açtığı ihalelere girerek, ekonomik bakımdan önemli faydalar sağlamıştır. Çünkü buranın diğer hapishanelere göre imkânları daha genişdir⁶². Başında hapishane müdürünün olduğu bir komisyon vasıtasıyla alınan kararlara göre üretim faaliyetleri düzenlenmiş ve her aşamasında Dahiliye Nezâreti'ne bilgi verilmiştir⁶³. Hükümlü ve tutukluların savaş zamanında üretime ortak edilmesi Bolu hapishanesinde de olmuştur. Örneğin Bolu Mutasarrıflığı 8 Nisan 1915 tarihli yazıyla; velense yani bir çeşit battaniye üretiminden 929,5 kuruş gelir elde edildiğini⁶⁴, 3 Nisan 1916 tarihli yazıda ise verilen sipariş üzerine imal edilen 64 adet velense bedelinden geriye 3.341,30 kuruş kaldığını Dahiliye Nezâreti'ne bildirmiştir⁶⁵.

Osmanlı Devleti savaş döneminde hükümlülerden sadece üretim faaliyetlerinde değil aynı zamanda cephelerde de yararlanmışır. Savaşın sonra hükümlüler tekrar hapishanelere gönderildiği gibi savaş sırasında yararlılık gösterenler için de affedilmişlerdir. Eğer affedilmeden cepheye gitmişler ise “*kanuni takibat ve cezaların ertelenmesi*” kanunundan faydalanmışlardır⁶⁶. Seferberliğin ilan edilmesinden sonra meydana gelen adi suçların % 80'inin askerlik görevini yerine getirmemek için işlendiğinin tespit edilmesi, Başkomutanvekili Enver Paşa'nın askerliğe elverişli hükümlülerin Romanya'daki kıtalara gönderilmesi fikrinde olması ve Meclis-i Vükela'nın bu doğrultuda karar alması üzerine⁶⁷, vilayet ve mutasarrıflıklardan hapishanelerde askerlik görevini yerine getirebilecek hükümlülerin tespit edilmesi istenmiştir. Bolu Mutasarrıfı adına Ceza Reisi, Müdde-i Umumi, Jandarma Komutanı ve Sıhhiye Müdürünün olduğu bir komisyon vasıtasıyla yürütölen çalışmalar sonucunda Bolu hapishanesinde askerlik yapmaya

⁶¹ Kurtuluş Demirkol, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2012, s. 176.

⁶² Atar, *a.g.m.*, s. 28.

⁶³ Şen, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-0062-001.

⁶⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-069-001. Benzer yazışmalar için bkz. BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-070-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-062-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00050-00018-065-001.

⁶⁶ Şen, *a.g.e.*, ss. 66-67.

⁶⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00097-00007-004-001.

elverişli olanların listesi 25 Kasım 1917 tarihinde Dahiliye Nezâreti'ne gönderilmiştir⁶⁸. Listede şu kişiler yer almıştır:

Tablo I: Bolu Merkez Hapishanesinde Askerliğe Elverişli Hükümlüler

Sıra No	Hükümlünün İsmi	Doğum Tarihi	Ceza Süresi (Yıl, Ay)	İşlediği Suç	Tutuklanma Tarihi	Hüküm Tarihi
1	Manisa'nın Kilise mahallesinden Bedros oğlu Yanko	1881	7,6	Sirkat-i cebriye	30 Nisan 1913	16 Nisan 1914
2	Himara kazasından Erkito oğlu Hırsto	1880	7,6	Sirkat-i cebriye	30 Nisan 1913	16 Nisan 1914
3	Ereğli'nin Sarıokmaz köyünden Muhacir Selim oğlu İlyas	1890	4	Tecavüz	25 Ocak 1914	16 Eylül 1916
4	Düzce'nin Hacı Batbey karyesinden Ömeroğlu Mikdad	1890	15	Katil	19 Eylül 1915	15 Şubat 1916
5	Eskişehir'in Beyyaylası'ndan Hakinaz oğlu Musa	1873	3	Sirkat	1 Mart 1915	27 Şubat 1916
6	Mudurnu'nun Akkadı mahallesinden Çukadaroğlu Mehmed	1897	3,9	Katil	8 Şubat 1916	16 Temmuz 1916
7	Gerede'nin Kuldak köyünden Çukadaroğlu Kara Hüseyin ⁶⁹	1881	10	Katil	8 Mart 1909	28 Ekim 1916

⁶⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00097-00007-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00097-00007-003-001.

⁶⁹ 7,5 yıl ceza almasına rağmen hapishaneden firar ettiği için 2,5 yıl daha alarak toplam cezası 10 yıl olmuştur.

8	Bolu'nun Salıbeyler köyünden Kocabıkoğlu İsmail	1889	3	Katil kastıyla silah atışı	4 Haziran 1916	24 Ocak 1917
9	Düzce'nin Almacık köyünden Hüseyin bin Kamil	1887	3	Ahz ve gasp	4 Mart 1916	1 Mayıs 1917
10	Bolu'nun Karaçayır mahallesinden Nuhzade Salih Efendi	1890	1	Fazla öşür alınması	5 Nisan 1917	7 Ağustos 1917
11	Bolu'nun Salıbeyler köyünden Kabaş Mehmedoğlu Cemal	1891	3	Katil kastıyla silah atışı	14 Nisan 1917	5 Eylül 1917

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS., nr. 00097-00007-002-001).

Bolu Merkez Hapishanesinde yapılan muayene sonucunda askerlik görevini yerine getirebilecek durumda olan 11 hükümlü belirlenmiştir. Bunların 8'i Bolu Sancağındandır. Ayrıca verilen cezalara bakıldığında çoğunlukla ağır suçlardan hüküm giydikleri görülmektedir.

1.2. Kadın Hapishaneleri

Bolu Sancağında kadın hükümlü ve tutuklular için haneler kiralandığı belirtilmişti. Bolu Merkezde kadın hapishanesi olarak kullanılan ev, Mart 1915 başlarında çıkan yangın sonucunda tamamen yanmıştır. Bunun üzerine kadın hükümlülerin erkek hapishanesinin bir bölümüne nakledilmesi için 1.900 kuruş harcanmıştır. Mutasarrıflık, Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği 10 Mart 1915 tarihli yazıda yapılan masraf bedelini istemiştir. Yalnız bu durum usule aykırı olduğundan Nezâret ile Mutasarrıflık arasında yazışmalara neden olmuştur. Zira önce keşif yapıp, sonra keşfin onaylanması gerekiyordu⁷⁰. Mutasarrıflık çıkan yangın sonucunda açıkta kalan kadın hükümlülerin bir an önce yerleştirilmesinde inisiyatif almıştır. Fakat

⁷⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00009-00032-001-001. BOA, DH. MB. HPS., nr. 00009-00032-002-001.

gerçekleştirilen keşif neticesinde istenilen miktar artarak 2.082,5 kuruşa çıkmıştır⁷¹. Neticede talep edilen miktar gönderilmiştir⁷².

Kadın hapishaneler olarak kiralık evler kullanıldığı için Sancak ile Dahiliye Nezâreti arasındaki yazışmalar da genellikle kira ücretleriyle ilgili olmuştur. Nezâret, savaşın ağır şartları içerisinde mümkün olduğunca bazen gecikmeli de olsa istenilen kira bedellerini göndermiştir. Devrek'teki kadın hapishanesinin aylık kira miktarı düşük olduğu için Mutasarrıflıkça ayrıca bir tahsisat talebinde bulunulmamıştır. Hatta aylık kira bedeli 7- 8 yıldır aynı fiyattadır. Sadece son iki yıl içerisinde artış olmuş ve 1 Mart 1917- 28 Şubat 1918 tarihleri arasında kira bedeli ödenmeyen bir yıllık toplam 600 kuruşun gönderilmesi talep edilmiştir⁷³.

Mudurnu'daki erkek hapishanesi için 14 Mart 1914-Şubat 1917 tarihleri arasında 2.120 kuruş tutarında ödenmemiş kira miktarı duruyordu. Ayrıca kadınlar için de benzer bir durum vardır. Dolayısıyla toplam ödenmesi gereken kira borç miktarı 3.800 kuruşu bulmuştur⁷⁴.

Bir haftalık süreyi geçmeyen ceza alan kadın hükümlüler, nahiyelerdeki merkezlerdeki hapishanelere yerleştirilmiştir. Ancak nahiyeler için hapishane tahsisatı verilmemesi ve aynı cezayı alan erkeklerin de jandarma koğuşunda kalması, kadınlar için başka bir yerin kiralanması zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır⁷⁵. Bunun üzerine Dahiliye Nezâreti, Bolu Mutasarrıflığından kadın hükümlüler için "orta" halli denilebilecek yerlerin kira bedelleri hakkında bilgi istemiştir⁷⁶. 1 Aralık 1917 tarihli cevaba göre yıllık toplam 2.924 kuruş tutan nahiyelerdeki kadın hapishanelerin aylık ücretleri ve kira başlangıç tarihleri şöyle belirtilmiştir:

Tablo II: Bolu Sancağı Nahiyelerinde Yer Alan Kadın Hapishaneler

Yer (Kaza, Nahiyeye)	Aylık (Kuruş)	Kiralanma Tarihi
Gerede, Mengen	12	1 Mart 1917
Mudurnu, Çarşamba	30	26 Nisan 1917
Devrek, Çaycuma	30	1 Mart 1917

⁷¹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00009-00032-005-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00009-00032-006-001.

⁷² BOA, DH. MB. HPS., nr. 00114-00021-002-001.

⁷³ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00043-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00043-003-001.

⁷⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00043-002-001.

⁷⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00046-00040-002-001.

⁷⁶ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00046-00040-001-001.

Devrek, Tefen	25	1 Mart 1917
Bartın, Amasra	75	1 Mart 1917
Bartın, Kuruçayı	37,20	1 Mart 1917
Düzce, Akçay	20	1 Mart 1917
Bolu, Kıbrısçık	25	1 Haziran 1917

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS., nr. 00046-00040-007-001).

18 Aralık'ta Nezâret tarafından Bolu Mutasarrıflığına istenilen tutar gönderilmiştir⁷⁷.

1.3. Hapishane Görevlileri

1880 yılına ait nizamnamenin 9. maddesine göre Osmanlı Devleti'nin herhangi bir hapishane veya tevkifhanesinde olması gereken görevliler şu kişilerden oluşmaktadır: Müdür, başkatip, yeterli sayıda katip, başgardiyan yine yeterli sayıda gardiyan, kadın hapishanesi için de kadın gardiyan veya gardiyanlar, imam, Hıristiyan ve Musevi din görevlileri, doktor, yeterli sayıda hastane hademesi, çamaşırcı ve işçi. Yalnız nizamnamede belirtilenler bir hapishanede olması gereken görevliler idi. Ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik koşulların Birinci Dünya Savaşı sırasında daha da ağırlaşması, nizamnamenin tam anlamıyla uygulanmasını neredeyse imkansız hale getirmiştir⁷⁸. Dolayısıyla Bolu Sancağında yer alan hapishaneler için de benzer durum söz konusudur. 8 Kasım 1915 tarihi itibarıyla Bolu Sancağındaki hapishanelerde bulunan görevlilerin sayısı ve aldıkları maaşlar şöyledir:

Tablo III: Bolu Sancağı Hapishanelerinde Yer Alan Görevlilerin Maaşları (Kasım 1915)

Yer	Görevli	Sayı	Maaş (Kuruş)
Bolu Merkez Hapishanesi	Müdür	1	400
Bolu Merkez Hapishanesi	Kâtip	1	300
Bolu Merkez Hapishanesi	Gardiyan	2	400

⁷⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00046-00040-004-001.

⁷⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 383; Arslan, "Devrek", s. 743.

Bolu Merkez Kadın Hapishanesi	Gardiyan	1	60
Bartın Hapishanesi	Müdür	1	200
Bartın Hapishanesi	Gardiyan	2	120
Bartın Kadın Hapishanesi	Gardiyan	1	80
Zonguldak Hapishanesi	Gardiyan	1	250
Mudurnu Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Göyünk Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Devrek Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Düzce Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Ereğli Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Gerede Hapishanesi	Gardiyan	1	100
Toplam		16	2.580

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS., nr. 00155-00100-001-001).

Tabloya bakıldığında Birinci Dünya Savaşı'nın henüz ilk yılında hapishanelerde ciddi personel eksikliğinin olduğu görülmektedir. Tabloya göre Bolu Sancağının merkez ve Bartın hapishaneleri hariç müdür kadroları boş bir durumdadır. Ayrıca müdür maaşları arasında farklılık olup, iki kat fark göze çarpmaktadır. Yine hapishanelerde olması gereken görevlilerden katip sadece Bolu Merkez Hapishanesinde bulunmaktadır. Dolayısıyla hapishanelerin işleyişi sayıları yetersiz olan gardiyanlar vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmıştır.

Bolu Sancağındaki hapishane ve tevkifhanelerin ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 1915 yılına ait ilk altı aylık tahsisattan nisan ayı başında 6.960 kuruş kalmıştı. Bu parayla sadece hapishane müdürvekili ile üç gardiyanın maaşları ödenebilmekteydi. Halbuki Birinci Dünya Savaşı sırasında Bolu'da Divan-ı Harb-i Örfi kurulduğundan hapishanedeki hükümlü ve tutuklu sayısı "*fevkalade*" denilecek sayıda artmıştır. 300'ü geçen hükümlü ve tutuklunun idaresi için en azından bir gardiyanın daha istihdam edilmesi gerektiği 21 Nisan 1915 tarihli yazıyla Bolu Mutasarrıflığı tarafından Dahiliye Nezâreti'ne bildirilmiştir⁷⁹. Fakat yeni bir gardiyanın istihdam edilmesinin bütçede karşılığı olmadığı için Mutasarrıflığın talebi şimdilik

⁷⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00091-00036-002-001.

olumsuz karşılanmıştır⁸⁰. Daha sonra iki gardiyanın alınması için aylık 400 kuruştan üç aylık toplam 1.200 kuruş istenmiştir. Fakat kaynak sağlanamayacağı için yine gardiyan alımı gerçekleşmemiştir. Ancak Nezâret bu kez Mutasarrıflığın kendi imkânlarıyla istihdamın sağlanmasını tavsiye etmiştir⁸¹.

Giderek artan hükümlü ve tutuklu sayısı hapisanenin kapasitenin üstünde faaliyet göstermesine neden olmuştur. Kaynakların yetersizliği yeni eleman almına imkân tanımadığı gibi mevcut çalışanların maaşlarının düzenli olarak ödenmesini ya da arttırılmasına da olanak tanımamıştır. Askere alınan hapisane müdürü Ziya Efendi'nin yerine vekaleten 200 kuruş maaş ile bakan Ahmet Efendi hem alamadığı maaşları hem de maaşına zam yapılmasını istemişse de⁸² talebi olumsuz karşılanmıştır⁸³.

Ereğli hapisanesinde görevli gardiyanlara aylık 100 kuruş maaş verilmiştir. Kaza Kaymakamı, bu parayla savaş yıllarında okur-yazar ve nitelikli eleman bulmak mümkün olmadığından gardiyan maaşının en azından 200 kuruşa çıkarılmasını, buna imkan yok ise hapisanenin diğer gider kalemlerinden karşılanmak üzere zam yapılmasını Bolu Mutasarrıflığından istemiştir. Mutasarrıflık ise 13 Ağustos 1916 tarihli yazıyla durumu Dahiliye Nezâreti'ne bildirmiştir⁸⁴. Nezâret'in cevabı öncekilerin bir benzeri olup, bütçenin izin vermemesi nedeniyle şimdilik zam yapılamayacağı doğrultusunda olmuştur⁸⁵.

Adliye Nezâreti'nden Dahiliyeye gönderilen 16 Ekim 1916 tarihli yazıda Adliye müfettişinin Bartın hapisanesine ilişkin raporuna yer verilmiştir. Rapora göre; hapisanede eksiklikleri hissedilen 1 müdür ile 3 gardiyan alınmalıydı. Atanacak müdüre maaş olarak 600, gardiyana ise 300 kuruş verilmeliydi. Dikkat edilirse Adliye müfettişi verilenlerden daha yüksek maaşla personel alınmasını önermiştir. Çünkü hapisane müdürünün askeri hizmete alınmasıyla vekaleten atanan kişilerin maaş hususundaki memnuniyetsizlikleri, boş olan gardiyan kadrosuna başvurunun olmaması, mevcut gardiyan Sadık Efendi'nin istifa etmesi gibi nedenler müfettişi böyle

⁸⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00091-00036-001-001.

⁸¹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-001-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-002-002; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00007-002-003.

⁸² BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00013-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00013-004-001.

⁸³ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00013-001-001.

⁸⁴ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00031-002-001.

⁸⁵ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00092-00031-001-001.

düşünmeye sevk etmiştir. Ayrıca hapishane idaresindeki zafiyet hükümlülerin firar etmelerine yol açmıştır. Neticede bütçe imkân vermediği için talep edilen maaşlarla hapishane görevlileri alınamamıştır⁸⁶.

1918 yılında Mülkiye Müfettişi Ahmet Hilmi Bey tarafından Gerede hapishanesi denetlenmiştir. Denetleme sonucunda diğer kazalardaki eksiklikler burada da görülmüştür. Maaş ve kira bedelleri kanun çerçevesinde ödenmesi gerektiği halde ve yılda iki defa yani altışar aylık periyotlarda toplu paralar gönderilmesine rağmen ödemelerin niçin aksatıldığına Müfettiş tarafından bir anlam verilememiştir. Ayrıca hapishanenin iâşe ve diğer masrafları için yıllık gönderilen paralar daha ilk üç ayda tükenmiştir. Bu nedenle Mutasarrıflık tarafından yeniden tahsisat talebinde bulunulmuştur. Müfettişe göre Bolu Sancağına gönderilen paraların ağırlıklı olarak Merkez Hapishanenin ihtiyaçlarının giderilmesi doğrultusunda harcandığı için kazalardaki hapishanelerin malzemeleri eksik, gardiyan maaşları ve kira bedelleri ödenememiştir. Hilmi Bey'in sözlerini dikkate alan Dahiliye Nezâreti, Bolu Mutasarrıflığını uyarmış, sancağa gönderilen paralardan kazalardaki hapishanelere de kaynak ayrılmasını Mutasarrıflıktan istemiştir⁸⁷. Yine aynı yıl Mülkiye Müfettişi Hüsnü Bey de Zonguldak hapishanesini denetlemiş ve raporunu Dahiliye Nezâreti'ne göndermiştir⁸⁸. Rapora göre; gerekli tahsisat gönderilmemesinden Zonguldak'taki hükümlü ve tutuklular kış soğuklarında hem yakacaksız hem de karanlıkta kalmışlardır. Yine bazıları kendi aralarında topladıkları paralarla yakacak ve aydınlatma malzemeleri almışlardır. Bunların yanı sıra su kabı, süpürge gibi eşyalar tedarik edilemediğinden yine hüküm ve tutuklular kendi imkanlarıyla ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Hüküm ve tutuklular, doktorlar tarafından muayene edilmedikleri gibi bazılarının nedensiz veya süresinden fazla hapishanede tutulmuş, tayinat olarak dağıtılması gereken ekmeğin belirtilenden daha az miktarda verilmiştir. Ayrıca hükümlü ve tutukluların hiçbir şekilde sefil ve perişan olmalarına izin verilmemesi gerektiği de raporda belirtilmiştir⁸⁹. Hüsnü Bey'in incelemelerde bulunduğu yerlerden biri de Devrek olmuş ve buradaki hapishane ile ilgili

⁸⁶ Arslan, "Bartın", ss. 2129-2130.

⁸⁷ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00079-00009-001-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00079-00009-002-001; Türkkan, *a.g.m.*, ss. 2831-2832.

⁸⁸ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00014-00017-002-001.

⁸⁹ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00014-00017-001-001.

gözlemlerinde şu hususlara değinmiştir⁹⁰: “Hüküm ve tutuklulara 300'er dirhem⁹¹ ekmek verilmesi gerekirken 500'er gram ayrılmıştır. Aydınlatma yeterli değildir. Hükümlü ve tutuklu defterleri usule uygun bir şekilde tutulmamıştır. Kadın hapishanenin kira bedeli 14 aydır verilememektedir. Adli memurların ihmal ve kayıtsızlığı yüzünden bazı kişilerin hapiste kalma süreleri uzamıştır. Bu nedenle memurlar hakkında soruşturma açılmadır.”.

Adliye ve mülkiye müfettişlerinin yazmış oldukları raporlara bakıldığında hapishanelerin işleyişi hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Hükümlü ve tutuklular kendi imkânlarıyla ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlar, fakat belirlenen süreden daha fazla hapishanelerde kalmışlardır. Yazışmalarda da görüldüğü üzere hapishanelerde görev yapacak okur-yazar ve nitelikli eleman bulmak çok zordu. Hatta maaşların yeterli olmaması mevcut elemanların da işi bırakmalarına yol açmıştır. Bu durumun farkına varılmış ve maaşların arttırılması için Dahiliye Nezâreti uyarılmış olsa da maddi sıkıntılar yeterli maaş zammının yapılmasını ve yeni personel alımını engellemiştir.

1.4. Suç Türleri ve Sayısal Bilgiler

1911 yılında Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler İdaresi, ülkedeki bütün hapishane ve tevkifhanelerden vukuat ve yoklama defterlerinin düzenli tutularak gönderilmesini istemiştir. Böylece eldeki bilgilere göre genel bir istatistik oluşturulması amaçlanmıştır. Bu defterler Hapishane Müdüriyeti tarafından düzenlenmiştir. Hapishanelerdeki hüküm ve tutuklu sayısı erkek-kadın ve işlenen suçlara göre tasnif edilerek, bir tablo halinde gösteren yoklama cetvelleri mart, temmuz ve kasım aylarında olmak üzere yılda üç defa tutulmuştur. Dört ayda bir yapılan yoklamalar genellikle ayın ilk günü alınmıştır⁹².

Birinci Dünya Savaşı yıllarında istatistik cetvellerinin istenilen zamanlarda gönderilmemesi, vilayet ve sancak hapishane yönetimlerinin

⁹⁰ BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00041-002-001; BOA, DH. MB. HPS., nr. 00047-00043-003-001; Arslan, “Devrek”, s. 743.

⁹¹ 400 dirhem 1.282 gramdır. Bu durumda 300 dirhem 961.5 grama karşılık gelmektedir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, Milli Eğitim Bakanları Yayınları, İstanbul, 1993, s. 723; Arslan, “Devrek”, s. 743. Ayrıca 1880 yılına ait nizamnamenin 53. maddesine göre hüküm ve tutuklulara verilecek günlük ekmek miktarı belirlenmiştir. Bkz. Yıldız, *a.g.e.*, s. 483.

⁹² Şen, *a.g.e.*, ss. 143-144; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00013-001-001.

uyarılmalarına neden olmuştur. Hatta cetvellerin eksik veya yanlış doldurulması durumunda ise cetveller geri gönderilmiş ve yeniden düzenlenmesi istenmiştir. Dahiliye Nezâreti gelen cetvelleri yıllık istatistik dergisinde yayımlayarak hükümlülerin ve tutukluların sayısını, işlenen suç türünün oranını, ülkede hangi suçun daha çok işlendiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca kazalardan vilayetlere kadar ki idari taksimata göre suç türleri ve oranları da belirlenmiştir. Böylece suç oranlarına göre bölgede uygun siyaset izlenmesi amaçlanmıştır⁹³. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Bolu Sancağına ilişkin hapisane yoklama cetvelleri cinayet, cünha ve kabahat olarak yani ağır, orta ve hafif suçlular şeklinde ayrılmıştır⁹⁴. 1858 yılına ait Ceza Kanunnâmesine göre; “*Cinayet; idam, kalebentlik, sürgün, ömür boyu rütbe ve memuriyetten men ve medeni haklardan mahrumiyet cezalarını, cünha; 1 haftadan fazla hapis, muvakkat sürgün, memuriyetten uzaklaştırma ve para cezasını, Kabahat ise; hafif hapis, hafif para cezası ve muayyen bir meslek ve sanatın yapılmasının tatili cezalarını...*” içermiştir⁹⁵.

Henüz savaş öncesinde Kasım 1914 tarihi itibarıyla Bolu Merkez, Gerede, Göynük, Devrek ve Ereğli hapisanelerine ait yoklama cetvellerine ait sayısal veriler şöyledir:

Tablo IV: Bolu Merkez, Gerede, Göynük, Devrek ve Ereğli Hapishanelerine Ait Yoklama Cetvelleri (Kasım 1914)

Suç Türleri	Hükümlü Sayısı			Tutuklu Sayısı			Hapishane Yeri
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
Cinayet	23	-	23	92	1	93	BOLU
Cünha	80	25	105		-	-	
Kabahat	2	-	2	-	-	-	
Toplam	105	25	130	92	1	93	
Cinayet	-	-	-	4	-	4	GEREDE

⁹³ Şen, a.g.e., ss. 145-147.

⁹⁴ Yıldız, a.g.e., s. 199.

⁹⁵ Zafer Atar, “20. Yüzyıl Başlarında Turgutlu Hapishanesinin Genel Durumu”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, Manisa, Mart 2011, s. 93.

Cünha	25	6	31	44	-	44	
Kabahat	15	3	18	-	-	-	
Toplam	40	9	49	48		48	
Cinayet	-	-	-	1	-	1	GÖYNÜK
Cünha	2	-	2	-	-	-	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	2	-	2	1	-	1	
Cinayet	-	-	-	-	-	-	DEVREK
Cünha	5	-	5	17	1	18	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	5	-	5	17	1	18	
Cinayet	-	-	-	-	-	-	EREĞLİ
Cünha	88	1	89	11	-	11	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	88	1	89	11	-	11	
Genel Toplam	240	35	275	169	2	171	Genel Toplam: 446

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00013-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00038-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00038-002-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00066-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00018-00066-002-001).

Tablo incelendiğinde Bolu hapishanesi gerek büyüklüğü gerekse merkez olması dolayısıyla toplam hükümlü ve tutuklu sayısının yarısını oluşturmuştur. Bolu'nun ardından Ereğli ve Gerede neredeyse eşit sayıda gelmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Mart 1915 itibarıyla Bolu Merkez, Mudurnu, Göynük, Düzce ve Bartın hapishanelerine ait yoklama cetvellerine göre sayısal bilgiler şöyledir:

Tablo V: Bolu Merkez, Mudurnu, Göynük, Düzce ve Bartın Hapishanelerine Ait Yoklama Cetvelleri (Mart 1915)

Suç Türleri	Hükümlü Sayısı			Tutuklu Sayısı			Hapishane Yeri
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
Cinayet	72	1	73	24	1	25	BOLU
Cünha	288 ⁹⁶	47 ⁹⁷	335	127 ⁹⁸	3 ⁹⁹	130	
Kabahat	9	-	9	-	-	-	
Toplam	369	48	417	151	4	155	
Cinayet	-	-	-	-	-	-	MUDURNU
Cünha	86	-	86	4	-	4	
Kabahat	-	-	-	3	-	3	
Toplam	5	-	5¹⁰⁰	1¹⁰¹	-	1	
Cinayet	-	-	-	1	-	1	GÖYNÜK
Cünha	3	1	4	2	-	2	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	3	1	4	3	-	3	
Cinayet	-	-	-	13	-	13	DÜZCE
Cünha	175	11	186	-	-	-	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	175	11	186	13	-	13	
Cinayet	64	1	65	22	1	23	BARTIN
Cünha	33	3	36	7	-	7	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	97	4	101	29	1	30	
Genel Toplam	649	64	713	197	5	202	Genel Toplam: 915

⁹⁶ 181'inin Nizamiye Mahkemesinden, 107'sinin Divan-ı Harb-i Örfiden karar çıkmıştır.

⁹⁷ 46'sının Nizamiye Mahkemesinden, 1'inin Divan-ı Harb-i Örfiden karar çıkmıştır.

⁹⁸ 10'unun Nizamiye Mahkemesinden, 117'sinin Divan-ı Harb-i Örfiden karar çıkmıştır.

⁹⁹ 3'ünün kararı Divan-ı Harb-i Örfiden çıkmıştır.

¹⁰⁰ Kasım ayının başından şubat sonuna kadar 81 hükümlü tahliye edilmiştir.

¹⁰¹ Kasım ayının başından şubat sonuna kadar 1 tutuklu tahliye edilmiştir.

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-002-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-003-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-004-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-005-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00020-00040-006-001).

Mart 1915'te yani Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden 4 ay geçmiş iken Bolu Sancağında toplam hükümlü ve tutuklu sayısı Kasım 1914 tarihine göre iki katından fazla bir artış olmuştur. Her ne kadar tablodaki karşılaştırmalar, farklı kazaları ihtiva etmiş olsa da kesin olan bir şey varsa o da suç oranının arttığıdır. Her iki tabloda yer alan Bolu Merkez açısından değerlendirme yapılacaksa, Mart 1915'teki hükümlü ve tutuklu sayısı Kasım 1914 tarihine göre artış iki katından fazladır. Yalnız bu sayının artmasında Bolu'da Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemesinin kurulmasının da etkili olduğu ifade edilmelidir.

Temmuz 1915 tarihine ait Düzce, Göynük ve Devrek hapisaneleri yoklama cetvellerine göre ise sayısal veriler şöyledir:

Tablo VI: Düzce, Göynük ve Devrek Ait Yoklama Cetvelleri (Temmuz 1915)

Suç Türleri	Hükümlü Sayısı			Tutuklu Sayısı			Hapishane Yeri
	Erkek	Kadın	Toplam	Erkek	Kadın	Toplam	
Cinayet	-	-	-	-	-	-	DÜZCE
Cünha	67	3	70	16	-	16	
Kabahat	15	-	15	11	1	12	
Toplam	82:5¹⁰²	3	8	27:5	1:-	28: 6¹⁰³	
Cinayet	-	-	-	2	-	2	GÖYNÜK
Cünha	1	-	1	-	-	-	
Kabahat	-	-	-	-	-	-	
Toplam	1	-	1	2	-	2	
Cinayet	-	-	-	7	-	7	DEVREK

¹⁰² Mart ayının başından haziran sonuna kadar 77 hükümlü tahliye edilmiştir.

¹⁰³ Mart ayının başından haziran sonuna kadar 21'i erkek ve 1'i kadın olmak üzere toplam 22 tutuklu tahliye edilmiştir.

Cünha	67	31	98	14	1	15	
Kabahat	6	2	8	-	-	-	
Toplam	73	33	106	21	1	22	
Genel Toplam	79	36	115	29	1	30	Genel Toplam: 145

Kaynak: (BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00021-00061-001-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00021-00061-002-001; BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 000218-00061-003-001).

Tablo incelediğinde Düzce'deki hükümlü ve tutuklu sayısında Mart 1915'e göre büyük bir düşüş yaşanmıştır. Çünkü bu dönemde tahliyeler çok olmuştur. Devrek hapisanesinde ise tam tersi bir yönde artış olmuştur. Şöyle ki Kasım 1914 tarihinde yani savaşa girmeden önce 22 olan toplam hükümlü ve tutuklu sayısı, Temmuz 1915'te 128'e çıkmış, diğer bir ifadeyle neredeyse 6 kat artış gerçekleşmiştir.

Ocak 1917 tarihinde ise Bolu Sancağında hükümlü ve tutuklu sayısı şöyledir:

Tablo VII: Bolu Sancağında Hükümlü ve Tutuklu Sayısı (Ocak 1917)

Yer İsmi	Hükümlü			Tutuklu			Toplam
	Erkek	Kadın	18 Yaşına Girmemiş	Erkek	Kadın	18 Yaşına Girmemiş	
Bolu	157	15	8	37	1	1	219 ¹⁰⁴
Gerede	9	-	-	7	3	-	19 ¹⁰⁵
Mudurnu	3	2	-	4	-	2	11 ¹⁰⁶
Göynük	1	-	-	2	1	1	5 ¹⁰⁷
Düzce	33	-	-	15	-	-	48 ¹⁰⁸
Devrek	8	1	-	25	1	8	43 ¹⁰⁹

¹⁰⁴ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-007-001.

¹⁰⁵ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-001-001.

¹⁰⁶ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-009-001.

¹⁰⁷ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-006-001.

¹⁰⁸ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-004-001.

¹⁰⁹ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-002-001.

Zonguldak	4	1	4	9	-	-	18 ¹¹⁰
Ereğli	11	-	-	8	2	-	21 ¹¹¹
Bartın	91	20	-	22	-	1	134 ¹¹²
Genel Toplam	317	39	12	129	8	13	518

Birinci Dünya Savaşı'nın etkisini iyice hissettirdiği bir dönemde 1917 Ocak tarihi itibarıyla Bolu Sancağındaki hapisanelerde toplam 518 hükümlü ve tutuklu vardı. Bunlar içerisinde ilk sırada % 42 ile Bolu Merkez almaktadır. Ardından sırasıyla % 25 Bartın, % 9 Düzce, % 8 Devrek, % 4 Ereğli, % 3,6 Gerede, % 3,4 Zonguldak, % 2 Mudurnu ve % 0,9 ile Göynük gelmektedir. Hapishanelerdeki sayısal veriler değişiklik göstermiş olsa da Bolu, Düzce ve Bartın her zaman ilk sıralarda yer almıştır.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı sırasında hapisanelerin ıslahı hususunda müttefiki Alman uzmanlardan yararlanmışır¹¹³. Bu amaçla 1916 yılında Hapishaneler Genel Müfettişi göreviyle Dr. Paul Pollitz¹¹⁴, Osmanlı Devleti'ndeki hapisaneleri kapsayan yeni bir istatistik çalışması başlatmıştır. Elde edilecek veriler hapisaneler ile ilgili yapılacak düzenlemelerin yönünü belirleyecekti¹¹⁵. Dr. Pollitz'in "izahat varakası" olarak adlandırdığı form vasıtasıyla hapisanelerin fiziki yapısı, iae durumunu, hükümlü ve tutukluların cinsiyet, yaş ve sayıları, kamu yararına çalışanların adeti, hapisane görevlilerinin isimleri ve adeti gibi sorulara cevaplar aranmıştır¹¹⁶. Fakat savaşın kaybedilmesiyle Alman uzmanların sözleşmeleri iptal edilmiş, böylece Dr. Pollitz'in hapisanelerin ıslahı çalışmaları da sona ermiştir¹¹⁷. Bu sıralarda birçoğu cinayetten olmak üzere 7.700 küsur tutuklu, 6.000 kadar

¹¹⁰ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-003-001.

¹¹¹ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-005-001.

¹¹² BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-008-001.

¹¹³ Şen, a.g.e., s. 69.

¹¹⁴ 1906 yılından itibaren Düsseldorf-Derendorf Hücresel hapisanesinin müdürü olmakla birlikte tıp öğrenimi görmüş, psikiyatri alanında uzman bir kişidir. Bkz. Gönen, a.g.m., s. 176.

¹¹⁵ Serap Sunay, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, Afyonkarahisar, Haziran 2018, s. 47; Halim Demiryürek, "Hüdavendigâr Vilayetinde Hapishaneler ve Mahpuslar (1914-1917)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 42, Şubat 2016, s. 553.

¹¹⁶ Demiryürek, a.g.m., s. 553.

¹¹⁷ Şen, a.g.e., s. 84; Sunay, a.g.m., s. 47. Şubat 1919 tarihine kadar görev yapmıştır. Bkz. Gönen, a.g.m., s. 177.

cünha ve kabahat suç türlerinden toplam 28.000'e yakın hükümlü ve tutuklu Osmanlı hapishanelerinde yatıyordu¹¹⁸. Bolu Sancağındaki hapishane yetkililerinin Ocak 1917 tarihinde Merkeze göndermiş oldukları izahat varakasına göre hapishanelerin durumu şöyledir:

Müstakil Bolu Sancağında bir hapishane bulunmaktadır. Müdürvekili Ahmet, Katip Hüsnü Efendiler ile gardiyanlar olarak Adil Cevat ve Hasan Ağa görev yapmaktadır. Hapishanede menafi-i umumiye işlerinde erkeklerden 40, hapishanenin kendi işlerinde 1, özel siparişlerde ise 3 kadın çalışmaktadır. Hapishane hükümlü ve tutukluları pazartesi günleri köylü kadınların gelmesiyle bir saatlik zaman dilimi içerisinde alış-veriş yapma imkanına sahiptirler. Hapishanede tabhane bulunmamaktadır. Hapishanenin gazyığı ihtiyacı belediyece karşılanmakta olup iaşe gereksinimini karşılayarak herhangi bir yardım cemiyeti tarafından desteklenmemektedir¹¹⁹.

Gerede Kazasındaki hapishane, Cezire Pazarı'nda yer almaktadır. Hapishane iki, tevkifhane ise bir odalıdır. Burada sadece İbrahim Efendi isminde 1 gardiyan görev yapmaktadır. Hapishanenin ekmek ihtiyacı bir müteahhit tarafından sağlanmaktadır. Hapishanedeki hükümlü ve tutukluların hiçbiri bir işte çalışmamaktadır¹²⁰.

Düzce hapishanesi, jandarma idaresinde yer aldığından hapishanede görevli hiçbir memur bulunmamaktadır. Hapishanede hükümlü ve tutuklular herhangi bir işle uğraşmamaktadır. Hapishanenin ekmek ihtiyacı bir müteahhit vasıtasıyla tedarik edilmektedir¹²¹.

Mudurnu'da erkelere ait Taşhan'da, kadınlar için de başka bir yerde haneler kiralanmıştır. Tevkifhane, hapishanenin içerisinde yer almaktadır. Hapishanede sadece gardiyan olarak Mustafa Ağa görev yapmaktadır. Buradaki hükümlü ve tutuklular hiçbir işle uğraşmamaktadır. Yiyecek ihtiyacı bir müteahhit tarafından sağlanmaktadır. Hapishanenin mutfağı bulunmamaktadır. Ayrıca hapishanenin iaşe gereksinimini karşılayacak bir yardım cemiyeti de yoktur¹²².

¹¹⁸ Tekin-Özkes, *a.g.m.*, s. 192.

¹¹⁹ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-007-001.

¹²⁰ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00011-001-001.

¹²¹ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-004-001.

¹²² BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-009-001.

Göynük Kazasındaki hapisane ve tevkifhane birer odadan oluşmaktadır. Memur olarak sadece Gardiyan Mehmet Efendi görev yapmaktadır. Çeşitli işlerde çalışan olmamasına rağmen siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek iki günlük 1 hükümlü bulunmaktadır. Hapishanenin ekmek ihtiyacı bir müteahhit vasıtasıyla karşılanmaktadır. Fırıncı Mustafa Usta tarafından ekmekler dağıtılmaktadır. Ayrıca yiyecek ihtiyacını karşılayan bir yardım cemiyeti de bulunmamaktadır¹²³.

Ereğli'deki erkek hapisane ve tevkifhanesi beş odadan oluşmakta ve hükümet konağı içerisinde yer almaktadır. Kadın hapisanesi için de hükümet konağı civarında bir hane kiralanmıştır. Hapishanede memur olarak Adil Efendi isminde sadece bir gardiyan görev yapmaktadır. Hükümlü ve tutukluların bir kısmı belediyede, birkaçı da hapisane işlerinde çalışmaktadır. Ayrıca bazıları da kendi kazançları için çorap örmektedir. Siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek 4 hükümlü vardır. Yemek ihtiyacı yerel makamlarca karşılanmaktadır. Ayrıca hükümlü ve tutuklulardan durumu iyi olanlar isterlerse yemeklerini hapishanenin mutfağında pişirme imkanına sahiptirler. Hapishaneye yiyecek sağlayan herhangi bir yardım cemiyeti yoktur¹²⁴.

Bartın'daki hapisane ve tevkifhane bir bina içerisinde yer almaktadır. Müdür Kamil Efendi askerde olduğundan vekaleten yerine aynı zamanda hapishanenin gardiyanı olan Mehmet Efendi bakmaktadır. Bunun dışında görevli başka bir gardiyan daha bulunmaktadır. Siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek 32 kişi yer almaktadır. 30 erkek hükümlü ve tutuklu umur-u nafia, belediye ve askeri işlerde çalışmaktadır. Bir müteahhit tarafından sağlanan ekmekten başka yiyecek bulunmamaktadır. Yalnız hapisane mutfağında hükümlü ve tutuklular isterlerse yemek yapma imkanına sahiptirler. Hapishanenin iase ihtiyacını sağlayan bir yardım cemiyeti bulunmamaktadır¹²⁵.

Zonguldak'ta Şimendifer İstasyonu civarında jandarma dairesinin alt katında erkek, Meşrutiyet Mahallesinde kadın hapishanesi bulunmaktadır.

¹²³ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-006-001.

¹²⁴ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-005-001.

¹²⁵ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-008-001; Arslan, "Bartın", s. 2123.

Erkek ve kadın hapisaneleri ile erkek tevkifhanesi birer odadan oluşmaktadır. Görevli hiçbir memur yoktur, fakat bir kişilik gardiyan kadrosu açılmıştır. Hapishanedeki hükümlü ve tutukluların hiçbiri çalışmamaktadır. Siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek kimseler vardır. Ekmek ihtiyacı bir müteahhit tarafından sağlanmaktadır. Ayrıca hükümlü ve tutukluların ihtiyaçları akrabaları tarafından karşılanmaktadır. Hapishanelere ve tevkifhaneye yiyecek desteği sağlayan bir yardım cemiyeti yoktur¹²⁶.

Devrek'te bir hapishane ve hapishaneye bitişik tek odadan ibaret tevkifhane bulunmaktadır. Memur olarak Gardiyan Hamit Efendi görev yapmaktadır. Siyasi suçlu dışında mahkumiyetinin sona ermesine altı ay var iken kalan süreyi yol çalışmaları, çiftçilik gibi yararlı işlerde çalışabilecek erkeklerden 5 kişi vardır. Müteahhit tarafından ekmek sağlanmaktadır. Ayrıca hapishane mutfağında yiyecek pişirme imkânı vardır. Hapishane ve tevkifhanenin iâşe ihtiyacını giderecek bir yardım cemiyeti bulunmamaktadır¹²⁷.

Hapishanelerin iâşe ihtiyacı süreklilik arz eden bir mesele olmuştur. Osmanlı Devleti ya da Avrupa'daki hapishanelerde hükümlü ve tutuklulara tayinat olarak sadece su ve ekmek verilmiştir. Osmanlı'da kişi başı dağıtılan ekmek iki somun iken, Anadolu'da yarım somuna kadar düşmüştür. Dolayısıyla yeterli yiyecek alamayan hükümlü ve tutuklular mutlaka dışarıdan desteklenmeliydi. Bu destek; hükümlü ve tutuklu ailelerinden, arkadaşlarından ya da hayırsever kimselerden olmuştur. Bunların dışında dini kurumlar veya hayır cemiyetleri de yardımlarda bulunmuştur. Yalnız ekonomik durumu iyi olan hükümlü ve tutuklular hapishaneye ait bakkallardan da ihtiyaçlarını karşılamışlardır¹²⁸. Bolu Merkez Hapishanesinde bir bakkal dükkanı olmadığı için hükümlü ve tutuklular özellikle zorunlu ihtiyaçlarını sayıları az ama görevleri çok olan gardiyanlar vasıtasıyla sağlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla bu durum hapishane işlerinin aksamasına neden olmuştur. Bunun üzerine Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Bolu Şubesi; hapishanenin sol cephesinde ve caddeye bakan bir kısmında bakkal binasının inşası için izin istemiştir. Bina için ödenecek aylık ücret inşaat masraflarından düşülecekti. Bu bedel bitince bina hazineye

¹²⁶ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-003-001.

¹²⁷ BOA, DH. MB. HPS. M., nr. 00027-00021-002-001.

¹²⁸ Arslan, "Devrek", ss. 742-743.

devredilecekti. Yapılan incelemeler sonucunda binanın 6.000 kuruşa mal olacağı hesaplanmıştır. Dolayısıyla bakkal aylık 50 kuruştan 10 yıl süreyle Cemiyet tarafından işletilecekti. Sancak İdare Meclisi de 16 Aralık 1916 tarihinde bakkal binası için onay vermiştir¹²⁹. Maliye Nezâreti tarafından da 2 Ocak 1917 tarihinde onaylanan bu karar¹³⁰, 18 Ocak'ta Nezâret tarafından Bolu Mutasarrıflığına bildirilmiştir¹³¹.

Sonuç

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı yıllarında birçok cephede mücadele etmiş, diğer taraftan düzenli bir şekilde ülke kurumlarının işleyişini sağlamaya çalışmıştır. Ülkenin olağanüstü şartlar içerisinde bulunduğu düşünülürse, bunu gerçekleştirmek hiç de kolay olmamıştır. Bu dönemde Bolu Sancağı yöneticilerinin hapishanelere ilişkin Merkezle yaptığı yazışmalara bakıldığında, hapishanelerin fiziki ve altyapı ihtiyaçlarının giderilmesi hususunda yoğunlaştığı görülecektir. Fakat ülkenin ekonomik şartları, taleplerin az bir kısmının karşılanmasına imkân tanımıştır. Hatta bazen Merkez tarafından yerel makamların kendi imkânlarıyla sorunun çözülmesi istenmiştir. Hapishanelerin fiziki ve altyapı problemleri aynı zamanda buralarda salgın hastalıkların yayılmasına sebep olmuştur. Ayrıca yiyecek maddesi olarak sadece ekmeğin tedarik edilmesi, süt, yoğurt gibi besleyici ürünlerin verilememesi hasta sayısının artmasında etkili olmuştur. Yine fiziki şartların ve altyapının bozuk olmasına Bolu'nun ağır kış şartları eklenince ve hapishanelerin ısınmalarını sağlayacak yakacak maddelerinin yeterli miktarda sağlanamaması, hapishanelerde asayiş sorununu da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde hapishane görevlilerinin sayıca az ve maaşlarının yetersiz olması hapishanelerin işleyişini olumsuz etkileyen en önemli nedenlerin başında gelmektedir. Aslında yürürlükte olan nizamname böyle bir işleyişe izin vermemektedir. Ama teori ile uygulama arasındaki fark, çelişki gibi gözükse de sorunun temelinde bilindik bir şey çıkacaktır, o da maddi olanakların izin verdiği ölçüde başarı sağlanacağı gerçektir.

Birinci Dünya Savaşı yılları üretimin düştüğü, iş gücü eksikliğinin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu sorunları aşmak için hapishane hükümlülerinden faydalanılmaya çalışılmıştır. Bolu Merkez Hapishanesi

¹²⁹ BOA, ML. EEM., nr. 01218-00007-001-001.

¹³⁰ BOA, ML. EEM., nr. 01218-00007-002-001.

¹³¹ BOA, ML. EEM., nr. 01218-00007-004-001.

hükümlüleri de creti karşılığında devletin sipariş verdiği ürünleri yapmışlardır. Böylece ülkenin ihtiyaç duyduğu malzemelerin karşılanmasında bir parça da olsa katkıları olmuştur. Ayrıca savaş sırasında adi suçluların % 80'nin askere gitmemek için bilerek suç işlediklerinin belirlenmesi, hükümlülerden elverişli olanlarının askere alınmalarını sağlamıştır. Bu doğrultuda Bolu Merkez Hapishanesinde askerlik yapabilecek hükümlüler tespit edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı süresince Bolu Sancağı hapishanelerindeki hükümlü ve tutuklu sayılarında savaş öncesine göre artış olmuştur. Hükümlü ve tutuklu sayıları açısından diğer kazalarla karşılaştırıldığında büyüklüğü ve nüfus yoğunluğuna bağlı olarak her zaman ilk sırayı Bolu Merkez almıştır. Ayrıca Bolu'da Divan-ı Harb-i rfi Mahkemesinin kurulmuş olması ve mevcut Nizamiye Mahkemesiyle birlikte tutuklama, tahliye ya da ceza verme merciinde yer almaları, Merkez Hapishanesinin dinamik bir işleyişe sahip olmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dahiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS.)

Dahiliye Nezâreti Mebani-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Müteferrik Evrakı (DH. MB. HPS. M.)

Maliye Nezâreti Emlak-i Emiriye Müdüriyeti (ML. EEM.)

II. Kitap, Makale ve Tezler

ARSLAN, Recep, "20. Yüzyılın Başlarında Devrek Hapishanesi", *Turkish Studies Historical Analysis*, Vol: 14/4, 2019, ss. 735-748.

-----, "20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Kış 2020, ss. 2116-2140.

ATAR, Zafer, "20. Yüzyıl Başlarında İstanbul Hapishane-i Umumi'de Mahkûmların Üretim Faaliyetleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 34, Isparta, Nisan 2015, ss. 19-34.

-----, "20. Yüzyıl Başlarında Turgutlu Hapishanesinin Genel Durumu", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 1, Manisa, Mart 2011, ss. 87-101.

BİLİRLİ, Tahir, "20 Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (SBAD)*, Cilt: 13, Sayı: 2, Tokat, Kış 2018, ss. 71-96.

DAŞÇIOĞLU, Kemal, "XX. Yüzyıl Başlarında Dinar (Geyikler) Hapishanesi", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 13, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Kış 2017, ss. 316-330.

DEMİRKOL, Kurtuluş, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2012.

DEMİRYÜREK, Halim, "Hüdavendigâr Vilayetinde Hapishaneler ve Mahpuslar (1914-1917)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 42, Şubat 2016, ss. 552-562.

-----, *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2019.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Haz. Aydın Sami Güneşal, 15. Baskı, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.

** Arşiv belge numaraları metinde verilmiştir.

- GÖNEN, Yasemin Saner, "Osmanlı İmparatorluğunda Hapishaneleri İyileştirme Girişimi, 1917 Yılı", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 173-183.
- KARACA, Ali, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Fahiş Hatunlara Uygulanan Cezalar: Hapis ve Sürgün", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 152-162.
- KONRAPA, M. Zekâi, *Bolu Tarihi*, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu, 1964.
- ORAT, Jülide A.-Fadimana Çelik, "Diyarbakır Vilayeti Hapishaneleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 7, Kars, Bahar 2011, ss. 73-95.
- ÖZÇELİK, Mücahit, "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, Ankara, Güz 2011, ss. 16-39.
- ÖZKUL, Ali Efdal, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kalebentler ve Cezirebentler", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 130-139.
- ÖZTEKTEN, Özkan, "Türkçede 'Mahpus' ve 'Hapishane'", *Hapishane Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali Hilal Oytun Altun, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 607-620.
- PAKALIN, Mehmet Zeki *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt: II, Milli Eğitim Bakanları Yayınları, İstanbul, 1993.
- SUNAY, Serap, "Son Dönem Osmanlı Taşra Hapishanelerine Bir Örnek: Bolvadin Hapishanesi", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 20, Sayı: 1, Afyonkarahisar, Haziran 2018, ss. 43-66.
- ŞEN, Ömer, *Osmanlı'da Mahkûm Olmak, Avrupalılaşıma Sürecinde Hapishaneler*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.
- TEKİN, Saadet, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, Cilt: 29, Sayı: 47, Ankara, 2010, ss. 83-102.
- TEKİN, Saadet-Sevilay Özkes, "Cumhuriyet Öncesi Türkiye'de Hapishane Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, Cilt: 7, Sayı: 16, İzmir, Bahar-Güz 2008, ss. 187-201.
- TEMEL, Mehmet, "XX. Yüzyılın Başlarında Mentеше Sancağı Hapishaneleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, Konya, Güz 2009, ss. 109-135.
- TÜRKKAN, Hakan, "XX. Yüzyıl Başlarında Gerede Hapishanesi", *Belgi Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 20, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Denizli, Yaz 2020, ss. 2823-2840.
- YILDIZ, Gültekin, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2012.
- YILDIZ, Özgür, "Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 17, Ankara, 2015, ss. 91-111.
- YILMAZ, İbrahim, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Adana Hapishanesi", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 21, Sayı: 4, İzmir, 2019, ss. 1411-1431.